

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

RİMUNƏ ZAKİR QIZI HÜSEYNOVA

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ
İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA
HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU
(1993-2003-CÜ İLLƏR)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.C.QASIMLI

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ə.İ.MUXTAROVA

Tarix üzrə elmlər doktoru

Ə.Q.QASIMOV

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan tarixi” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 fevral 2015-ci il tarixli 52 sayılı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış 5503.02 – “Vətən tarixi” ixtisası üzrə D.02.161 sayılı Dissertasiya Şurasının “16___” 05___ 2015-ci il tarixli iclasında, saat “___”-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç., 23

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor**

S.Y.SÜLEYMANOVA

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Tarixi təcrübə sübut edir ki, xalqın özünə lider seçdiyi tarixi şəxsiyyətlər dövlətin daxili və xarici siyasət xəttinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində böyük məsuliyyət daşıyırlar. Ən mühüm qərarlar məhz onların son sözündən sonra qəbul olunur. Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli dövlət və siyasi xadim, Ulu öndər Heydər Əliyev belə bir tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin qorunması, möhkəmləndirilməsi, əbədi, daimi və dönməzliyi, xarici siyasətinin formalaşdırılması da məhz onun dərin biliyi, böyük dövlətçilik təcrübəsi, bacarığı və fitri istedadı nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində tarixi fəaliyyət göstərmişdir. Həmin fəaliyyətin tədqiq edilməsi elmi-nəzəri, tarixi və praktik siyasət baxımından aktual və mühümdür.

Məlum olduğu kimi, tarix boyu Azərbaycan türk dünyasını birləşdirən körpü rolunu oynamışdır. Lakin müəyyən dövrlərdə türk dünyası arasında əlaqələr bir sıra səbəblərdən qırılmışdır. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan SSRİ tərkibində sovet respublikaları kimi mövcud olaraq münasibətlər saxlamışlar. Türkiyə Respublikası isə türk dünyasının yeganə müstəqil dövləti olmuşdur. 1920-1923-cü illərdə sovet Azərbaycanı ilə Türkiyə arasında geniş olmasa da, Mərkəzi hakimiyyətin müəyyənləşdirdiyi çərçivədə əlaqələr saxlanılmışdır. Sovet dövrünün 30-50-ci illərində Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri demək olar ki, mövcud deyildi. 60-80-ci illərdə sovet sistemi şəraitində bu əlaqələrdə irəliləyişlər oldu.

Azərbaycan xalqının 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi türk dövlətləri ilə münasibətlərin inkişafında da yeni bir dövr açdı. Türkiyə Respublikası hələ SSRİ dağılmamış, 1991-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanıdı. SSRİ dağıldıqdan sonra isə türk dünyasının yeni müstəqil dövlətləri olan Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildilər. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə münasibətlərinin qurulması üçün ilk addımlar atıldı. Lakin bu münasibətlərin qurulması və inkişafında bəzi problemlər mövcud idi.

Belə bir şəraitdə digər amillərin də təsiri altında beynəlxalq aləmdə Azərbaycana olan inam azalırdı. Dərin sosial-siyasi, iqtisadi böhrana düşmüş Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi təhlükə altında idi. Azərbaycan xalqı ölkəni fəlakətdən qurtara biləcək təcrübəli, nüfuzlu dövlət və siyasi xadimə ehtiyac duyurdu. Belə bir tarixi şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyev oldu.

1993-cü ilin iyununda Naxçıvandan Bakıya dəvət olunan Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra gərgin siyasi fəaliyyəti, qətiyyəti, bacarığı nəticəsində Azərbaycanda hökm sürən hərc-mərcliyə son qoyuldu, sabitlik yaradıldı, dövlətçilik məhv olmaqdan xilas edildi, xarici siyasət strategiyası müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri türk dövlətləri ilə münasibətlərin yeni təməl üzərində qurulması oldu. Heydər Əliyevin yürütdüyü ardıcıl, uğurlu beynəlxalq siyasi fəaliyyət nəticəsində 1994-cü ilin əvvəllərindən etibarən türk dövlətləri ilə münasibətlərdə əsaslı dönüş yaranmağa başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin xarici ölkələrə ilk səfərlərindən biri 1994-cü ilin fevral ayında məhz Türkiyəyə oldu. O, Azərbaycan və türk xalqı arasında qədim zamanlardan bəri dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin mövcudluğundan bəhs edərək deyirdi: “Bizim ölkələrimiz dost və qardaş ölkələrdir. Xalqlarımızın birliyi, qardaşlığı və dostluğu əsrlərdən - əsrlərə keçərək formalaşmış və bu gün özünün yeni mərhələsinə çatmışdır”¹.

Səfər zamanı Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ikitərəfli siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan bir sıra mühüm sənədlər imzalandı. Bütün bunlar Heydər Əliyevin iki ölkə arasında münasibətlərin yeni təməl üzərində qurulmasında və bütövlükdə türk dünyası qarşısında tarixi xidməti idi. Bununla bağlı olaraq professor Ə.Muxtarova yazır: “...Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində iki dövlət arasında mövcud olan protokol səciyyəli əlaqələr müstəvisindən inkişaf edərək bütövlükdə türk dünyasına nümunə olacaq səviyyəyə çatmışdır”².

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild. Bakı, 1997, s.359.

² Muxtarova Ə.İ. Türk dünyasının əbədiyaşar lideri // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2004, s.128.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə Heydər Əliyevin tarixi rolu indiyədək Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektini olmamışdır. Ona görə də Türkiyə ilə münasibətlərin yeni təməl üzərində qurulması və inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunun tarixi baxımdan araşdırılması mühüm elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətlərinin yeni əsas üzərində qurulması Heydər Əliyevin fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən türk dövlətləri ilə münasibətlər normal deyildi. İkitərəfli münasibətlərdə soyuqluq hökm sürürdü. Qarşılıqlı münasibətlərdəki soyuqluq məhz Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində tədricən aradan qaldırıldı. Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətlərin qarşılıqlı fayda əsasında inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Azərbaycan və Özbəkistan arasında qarşılıqlı münasibətlərdə subyektiv amillər səbəbindən soyuqluq mövcud idi. Çoxlu problemlər həllini gözləyirdi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra həmin problemlərin həlli üçün ciddi səylərə başlandı. 1996-cı il mayın 27-də “Özbəkistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə”nin imzalanması ilə münasibətlərin yeni təməl üzərində inkişafı üçün zəmin yarandı. İkitərəfli münasibətlərin inkişafını nəzərdə tutan digər sənədlər də imzalandı¹. Həmin sənədlər iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafına təkan verdi. İki ölkə arasında münasibətlərin normallaşması və inkişafı Heydər Əliyevin tarixi xidməti oldu. Bu fəaliyyətin də araşdırılması və müvafiq ümumiləşdirilmiş elmi nəticələrin çıxarılması vacibdir.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Qırğızıstan Respublikası ilə münasibətlərdə də soyuqluq mövcud idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu vəziyyətə son qoymaq üçün fəaliyyətə başladı. 1997-ci ildə iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığa dair saziş imzalandı. Sonrakı illərdə digər sahələrdə də münasibətlər tənzimləndi və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq quruldu. Azərbaycan ilə Qırğızıstan arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyətinin araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

¹ Azərbaycan – Özbəkistan: dostluğumuz daim yaşayır və möhkəmlənir. “Azərbaycan” qəz., 1996, 30 may, №101 (4370).

Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Qazaxıstan Respublikası ilə münasibətlərdə də müəyyən problemlər mövcud idi. Azərbaycan rəhbəri belə vəziyyətin yolverilməz və ziyanlı olduğunu bilərək konkret əməli fəaliyyət göstərməyə başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ilin iyun ayında Qazaxıstana rəsmi səfəri qarşılıqlı münasibətlərdə dönüş oldu. Səfər zamanı ikitərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında bəyannamə və Qazaxıstan neftinin beynəlxalq bazarlara daşınmasında əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalandı ¹. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında münasibətlər bütün sahələrdə inkişaf etməyə başladı. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunun öyrənilməsi ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyev Türkmənistan Respublikasına xüsusi diqqət yetirərək hərtərəfli əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsi üçün mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 1994-cü ilin oktyabr ayında Türkmənistana rəsmi səfər etdi ². Öz növbəsində Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Saparmurad Niyazov 1996-cı ilin mart ayında Bakıda rəsmi səfərdə oldu ³. Səfərlərin nəticəsində ikitərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra vacib sənədlər imzalandı. Həmin sənədlərin imzalanması ilə iki ölkə arasında soyuqluğun tədricən aradan qaldırılmasına başlandı, bəzi ən mühüm məsələlərə dair ümumi razılaşma əldə olundu. Azərbaycan Respublikasının Türkmənistan ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyətinin araşdırılması da aktual olaraq qalır.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin çoxtərəfli əsasda (TÜRKSOY, türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları, türk dövlət başçılarının zirvə görüşləri) həyata keçirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Türk dövlətləri arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin vacibliyindən danışarkən Heydər Əliyev deyirdi: “Mən

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Qazaxıstan Respublikasına rəsmi səfəri. “Azərbaycan” qəz., 1997, 13 iyun, №120 (1641).

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkmənistana səfəri. “Azərbaycan” qəz., 1994, 29 oktyabr, №211 (975).

³ Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Saparmurad Niyazovun Azərbaycana səfəri. “Azərbaycan” qəz., 1996, 19 mart, №53 (1322).

türkdilli dövlətlər birliyinə daxil olan Azərbaycan Respublikası adından onu demək istəyirəm ki, bu birlik lazımdır. Biz bu birliyi yaşatmalıyıq. Biz burada çox şeylərə nail olmuşuq. Birliyin əsas məqsədi odur ki, iqtisadi, mənəvi, elmi, mədəni sahələrdə, tarixi köklərimizin, dinimizin, dilimizin bir olduğuna və başqa məsələlərə görə biz bir-birimizlə daha da yaxınlaşaq, qovuşaq. Bu, təbiidir. Ancaq kənardan buna başqa cür baxırlar. Ona görə də bu birlik yaşamalıdır. O, öz bəhrələrini, nəticələrini verəcəkdir”¹.

Problemin araşdırılması tarixi proseslərdə, dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsində dövlət rəhbərlərinin, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Türk dövlətləri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət 2003-cü ildən sonra da göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı il sentyabrın 18-də Türkiyənin Antalya şəhərində türkdilli dövlətlərin və topluluqların 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında etdiyi nitqində demişdir: “Biz türk dünyasını daha da mütəşəkkil şəkildə birləşdirməliyik və türk dünyasında gedən proseslərə biganə qalmamalıyıq. Daim bir-birimizə dəstək olmalıyıq, bir-birimizin problemlərinin həllində iştirak etməliyik”².

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunan amillər 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunun kompleks şəkildə dərinlən araşdırılmasını elmi-tarixi və praktik siyasət baxımdan aktual edir. Bu təcrübənin öyrənilməsi və müvafiq elmi ümumiləşdirilmiş nəticələrin çıxarılması əhəmiyyətlidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Artıq qeyd edildiyi kimi, mövcud problem indiyədək Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca kompleks tədqiqat işi olmamışdır. Azərbaycanın Türkiyə və digər türk dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə həsr edilmiş bir neçə əsər, dissertasiya işi və elmi məqalə yazılsa da onların heç birində Heydər Əliyevin rolu xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatı təqdim olunmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dirçəliş – XXI əsr. 1999, №21-22, s.11.

² Əliyev İ.H. Türkdilli dövlətlərin və topluluqların 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı // Dirçəliş – XXI əsr. 2006, № 102/103, s.37.

sibətləri tədqiq edilmişdir. Lakin bu əsərlərin heç birində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu ayrıca tədqiqat obyektı deyildir.

Y.Mahmudov (Mahmudlu) əsərlərində Azərbaycan tarixində Heydər Əliyevin oynadığı tarixi rol öyrənilmişdir¹.

Ə.Qasımov zəngin arxiv materialları və rəsmi sənədlər əsasında 1969-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin Naxçıvana göstərdiyi diqqəti araşdırmış və ümumiləşdirmələr aparmışdır².

N.Xudiyevin məqaləsində Heydər Əliyevin 1999-cu ilin may ayında TRT-1 televiziya kanalına verdiyi müsahibə təhlil edilmişdir³. Məqalədə Heydər Əliyevin türk dünyasına dair baxışları şərh edildiyindən dissertasiya yazılarkən istifadə olunmuşdur.

K.Haqverdiyevanın məqaləsində türk dünyasında gedən inteqrasiya prosesləri, xüsusən iqtisadi əlaqələr öyrənilmişdir⁴.

Dissertasiya işi yazılarkən S.Ruintənin Azərbaycanın türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələrinə həsr edilmiş əsərlərinə də diqqət yetirilmişdir⁵. Müəllif türk dövlət başçılarının zirvə görüşlərinin mahiyyətini, məqsədlərini, fəaliyyətini və digər çoxtərəfli əlaqələrini araşdırmışdır.

¹ Mahmudov (Mahmudlu) Y. Azərbaycan–Şərqlə Qərb arasında qızıl körpü // Azərbaycan diplomatiyası, Bakı, 1993, №1, s.2-7; Yenə onun. Lider // Dirçəliş – XXI əsr, Bakı, 1998, №3-4, s.7-16; Yenə onun. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2001.

² Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı, 2009; Yenə onun. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Tarix üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Naxçıvan, 2011; Yenə onun. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Bakı, 2013.

³ Xudiyev N. Heydər Əliyev... Zəmanəmizin Atatürkü // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 1999, №14, s.19.

⁴ Haqverdiyeva K. Türk dünyası inteqrasiya prosesləri // Qanun, Bakı, 2001, №11-12 (91-92), s.32.

⁵ Ruintən S. Dövlət başçılarının zirvə toplantıları türk dövlətləri arasında siyasi əlaqələrin forması kimi // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2000, №3-4, s.141-143; Yenə onun. Azərbaycan türk dövlətləri ilə əlaqələrdə (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri) // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2003, №4, s.175-176; Yenə onun. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, 2005.

N.Məmmədli türk dünyasının mədəni əməkdaşlığı məsələlərini şərh etmişdir¹. Müəllif türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır.

N.Cəfərovun məqaləsində Heydər Əliyevin türk dünyasına münasibətdə baxışları təhlil edilmiş və türk dövlətləri arasında əlaqələrin inkişafında xidmətləri öyrənilmişdir².

Ə.Əhmədov türk dövlətləri ilə Azərbaycanın münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin tarixi roluna diqqət yetirmişdir³.

Ə.Muxtarovanın məqaləsində türk dünyasının lideri kimi Heydər Əliyev şəxsiyyəti öyrənilmiş və tarixi xidmətləri göstərilmişdir⁴.

Dissertantın məqalələrində Azərbaycanın türk dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu öyrənilmişdir.⁵

Dissertasiya işi yazılarkən TÜRKSÖY-un sədri Polad Bülbüloğlunun “Avrasiya etüdləri” jurnalında çap edilmiş TÜRKSÖY-un yaradılması və fəaliyyətindən bəhs edən məqaləsindən istifadə olunmuşdur⁶.

Türkiyədən olan tədqiqatçılar İdris Balın məqaləsində Türkiyənin türk dövlətləri ilə iqtisadi və ticarət əlaqələri⁷, Ramazan Özeyin məqaləsində isə türk dünyasının geosiyasi əhəmiyyəti və başlıca problemləri tədqiq edilmişdir.⁸

¹ Məmmədli N. Türk dünyasının mədəni körpüsü: problemlər, reallıqlar // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2003, №60, s.156-162.

² Cəfərov N. Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2004, №74-75, s.235-244.

³ Əhmədov Ə. Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə münasibətlərinin genişləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2004, №74-75, s.244-266.

⁴ Muxtarova Ə. Türk dünyasının əbədiyaşar lideri // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2004, s.114-129.

⁵ Bax: Müəllifin nəşr olunmuş məqalələrinin siyahısı.

⁶ Bülbüloğlu P. Türk dünyasında kültür işbirliyi // Avrasiya etüdləri. Ankara, 1996, №3, s.45-46.

⁷ İdris B. Türkiyənin Türk Cumhuriyyətləri ilə ekonomik ve ticari ilişkileri // Avrasiya etüdləri. Ankara, 2001, №20, s.37-59.

⁸ Ramazan Ö. Türk dünyasının jeopolitik önemi ve başlıca problemleri // Avrasiya etüdləri. Ankara, 2001, №20, s.83-93.

Reha Yılmazın məqaləsində türk dövlətlərinin iqtisadi birliyi haqqında bəzi mülahizələr irəli sürülmüşdür¹. Müəllif türk ölkələrinin iqtisadi potensialını araşdırmış və iqtisadi inteqrasiyaya dair müəyyən təkliflərini vermişdir.

Dissertasiya işi yazılarkən Türkiyənin digər alimlərinin türk dünyası problemlərinə həsr edilmiş əsərlərinə də diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan Bilal N.Şimşir², Suat İlham³, Dursun Yıldırım⁴, Emin Çarıkçı⁵ və b. məqalələri faydalı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, mövcud ədəbiyyatın öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmadığından araşdırılması aktualdır.

Dissertasiya işinin mənbəşünaslıq bazası. Dissertasiya mövzusu-na dair ayrıca tədqiqat işi yazılmadığından problem başlıca olaraq aşağıdakı ilk mənbələr əsasında araşdırılmışdır:

-Heydər Əliyevin nitq, çıxış və əsərləri;

-Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə və təşkilatlarının cari arxiv sənədləri;

-digər türk dövlətlərinin mənbələri.

Dissertasiya işi yazılarkən ilk növbədə Heydər Əliyevin əsərləri və nitqləri dərinlən öyrənilmişdir. Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfərlərinə dair materialların toplandığı külliyyatlar türk dövlətləri ilə

¹ Yılmaz Reha. Türkdilli dövlətlərin iqtisadi birliyi haqqında bəzi mülahizələr // Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 61, s.124-128.

² Şimşir N.Bilal. Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye. 1991 yılındaki gelişmeler // Değişen dünyada Türkiye ve türk dünyası sempozyumu (bildiriler). Hacettepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enstitüsü. Ankara, 13 Nisan 1992. Ankara, 1993, s.59-98.

³ Suat İlhan. Jeopolitik açıdan türk dünyası // Değişen dünyada Türkiye ve türk dünyası sempozyumu (bildiriler). Hacettepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enstitüsü. Ankara, 13 Nisan 1992. Ankara, 1993, s.99-107.

⁴ Dursun Yıldırım. Türk dünyasına toplu bakış // Değişen dünyada Türkiye ve türk dünyası sempozyumu (bildiriler). Hacettepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enstitüsü. Ankara, 13 Nisan 1992. Ankara, 1993, s.109-116.

⁵ Emin Çarıkçı. Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik durumu ve sosyo-ekonomik potansiyelleri // Değişen dünyada Türkiye ve türk dünyası sempozyumu (bildiriler). Hacettepe Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi enstitüsü. Ankara, 13 Nisan 1992. Ankara, 1993, s.117-129.

münasibətlərin inkişaf etdirilməsində onun tarixi xidmətlərini və yürüdülmüş siyasəti öyrənməyə imkan verir¹.

Türk dünyasına münasibətdə Heydər Əliyevin baxışlarını öyrənmək üçün dəyərli mənbə həmin ölkələrə səfərləri zamanı etdiyi nitq və çıxışlarının toplandığı kitablardır². Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfərləri və etdiyi nitqlər altı cildlik kitabın üç cildində toplanmışdır.³ Həmin nitqlər Heydər Əliyevin Türkiyəyə münasibətdə baxışlarını və iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində fəaliyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Altı cildliyin altıncı kitabı Heydər Əliyevin digər türk dövlətlərinə səfərlərinə həsr edilmişdir.⁴

Heydər Əliyevin 1997-ci il martın 5-8-də Türkiyəyə rəsmi səfərinə dair materialların toplandığı külliyyat iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir⁵. Kitabda Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə keçirdiyi görüşlər, nümayəndə heyətləri arasında aparılan danışıqlar, sənədlərin imzalanması mərasimi, prezidentlərin bəyanatları və s. materiallar toplanmışdır.

Türk dövlət başçılarının zirvə görüşlərinin materialları problemi öyrənməkdə mənbə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan ilk növbədə Bakıda keçirilən VI zirvə görüşünün materialları qeyd edilməlidir⁶. Həmin toplantıda Heydər Əliyevin etdiyi nitq problemi və türk dünyasına münasibətdə baxışlarını öyrənməkdə başlıca mənbələrdən biridir⁷.

¹ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I-V cildlər. Bakı, 1996-2000.

² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar /H.Əliyev; burax. məs. R.Mehdiyev. I - XXXXVI cildlər. Bakı, 1997-2013.

³ Heydər Əliyev və Şərq. Altı cildə. Türkiyə. I-III kitab. Bakı, 2005.

⁴ Heydər Əliyev və Şərq. Altı cildə. Türk dünyası. VI kitab. Bakı, 2005.

⁵ Azərbaycan – Türkiyə: dostluq, strateji əməkdaşlıq. Bakı, 1997.

⁶ Крепкая дружба и тесное сотрудничество наших братских стран и народов – веление времени и объективная необходимость VI Саммит глав тюркоязычных государств в Баку // Возрождение – XXI век. Баку, 2000, №4, с.3; Бакинская декларация глав тюркоязычных государств // Возрождение – XXI век. Баку, 2000, №4, с.15-18.

⁷ Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на VI саммите глав тюркоязычных государств // Возрождение – XXI век. Баку, 2000, №4, с.4-7.

Türk dövlət başçılarının VII zirvə görüşünün materialları problemi öyrənməkdə mühüm mənbə rolunu oynamışdır¹. Zirvə görüşündə Heydər Əliyevin nitqi və dövlət rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşlər, apardığı müzakirələr onun türk dövlətləri ilə əlaqələrin inkişafına verdiyi diqqətin göstəricisidir.

Heydər Əliyevin 2001-ci ildə Türkiyəyə səfəri zamanı Böyük Millət Məclisində etdiyi nitqdən geniş istifadə olunmuşdur².

Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığının inkişaf dinamikasını öyrənmək üçün cari arxiv materiallarına da diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xarici əlaqələr şöbəsinin materialları elmi əlaqələr sahəsində münasibətlərin inkişaf dinamikasını müqayisəli şəkildə araşdırmağa imkan verir³.

Türk dövlətləri ilə təhsil sahəsində əlaqələri araşdırmaq üçün Təhsil Nazirliyinin Xarici əlaqələr, informasiya və koordinasiya şöbəsinin materialları öyrənilmişdir⁴.

Azərbaycanın türk dövlətləri ilə mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunu öyrənməkdən ötrü Mədəniyyət Nazirliyinin xarici əlaqələr şöbəsinin materialları əhəmiyyətli olmuşdur⁵.

Azərbaycanda çap olunan qəzet və jurnalların materiallarından geniş istifadə edilmişdir. “Azərbaycan”, “Respublika”, “Xalq qəzeti”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Mədəniyyət” qəzetlərinin, “Tarix və onun problemləri”, “Dirçəliş – XXI əsr”, “İpək yolu” və s. jurnalların materialları araşdırılan problemin mahiyyətini açmağa imkan verir.

Dissertasiya işində TÜRKSOY təşkilatının orqanı olan “Türk dünyası” jurnalında dərc edilmiş məqalələr elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

¹ Türkdillli ölkələrin dövlət başçılarının VII zirvə görüşü haqqında məlumat // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2001, №4, s.36-37.

² Türkiyə Böyük Millət Məclisində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2001, №4, s.3-12.

³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xarici əlaqələr şöbəsinin cari arxivi. 1993-2003-cü illər.

⁴ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi xarici əlaqələr, informasiya və koordinasiya şöbəsinin cari arxivi. Türkiyə və digər türkdillli dövlətlərlə əlaqələrə dair qovluqlar. 1992-2003-cü illər.

⁵ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi xarici əlaqələr şöbəsinin cari arxivi. 1991-2003-cü illər.

Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu haqqında bəzi dövlət xadimləri fikirlərini söyləmişlər. Bu baxımdan Türkiyənin 9-cu Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan televiziyasına verdiyi müsahibə əhəmiyyətlidir¹.

Ümumiyyətlə, mənbələrin təhlili göstərir ki, problem indiyədək öyrənilmədiyindən tədqiq olunması aktualdır.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını tarix elmində qəbul olunmuş ümumi elmi metodlar təşkil edir. Müəllif problemə dair çoxlu materialları və faktları toplayaraq sistemləşdirmiş, müqayisəli təhlil, şərh etmiş və elmi ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmışdır.

Tədqiqatın obyektini 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunun tarixi baxımdan araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan ilə Türkiyə və Orta Asiyanın türk dövlətləri arasında ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlərin, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlığın, çoxtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin roludur.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu illəri əhatə edir. Mövcud xronoloji çərçivə Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin tarixi rolunu araşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin tarixi rolunun araşdırılmasıdır. Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd edilmişdir:

- Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Azərbaycan Respublikası ilə türk dövlətləri arasında münasibətlərin ümumi vəziyyətini öyrənmək;
- Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin müqavilə-hüquqi əsaslarının inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyətini təhlil etmək;
- iki ölkə arasında diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında Heydər Əliyevin rolunu şərh etmək;

¹ Heydər Əliyev dünyada tanınan şəxsiyyətdir. Türkiyənin keçmiş Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycan televiziyasına müsahibəsi // Dırçəliş – XXI əsr. 2001, №41, s.28-33.

- Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolunu araşdırmaq;

- Azərbaycanın Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə diplomatik-siyasi münasibətlərinin yenidən qurulmasında Heydər Əliyevin fəaliyyətini öyrənmək;

- həmin ölkələrlə ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlığın yenidən qurulması və inkişafında Heydər Əliyevin rolunu açmaq;

- türk dövlətləri ilə çoxtərəfli münasibətlərin inkişafında Heydər Əliyevin fəaliyyətini təhlil etmək.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi əsasən aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır:

- tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu elmi-nəzəri və tarixi baxımdan kompleks şəkildə araşdırılmışdır;

- əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin rolunu konkret faktlarla əsaslandırmaq üçün bir sıra mənbə və ədəbiyyatlar öyrənilmiş və ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir;

- Azərbaycanın türk dövlətləri ilə münasibətləri təhlil edilərək belə bir ümumi nəticə çıxarılmışdır ki, Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndək ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin səviyyəsi tərəflərin imkanlarından aşağı olmuş, mənafeələrinə cavab verməmişdir;

- belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, yaranmış böhranlı şəraitdə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev türk dövlətləri ilə münasibətlərin yeni, real təməllər üzərində qurulması üçün səylər etmiş, mövcud problemlər təcridən həll olunmuşdur;

- vurğulanmışdır ki, Azərbaycanın türk dövlətləri ilə diplomatik-siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlığı məhz Heydər Əliyevin səyləri sayəsində yenidən qurularaq inkişaf etdirilmiş və qarşılıqlı fayda vermişdir;

- belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Heydər Əliyevin səyləri sayəsində Azərbaycanın türk dövlətləri ilə çoxtərəfli əsasda əməkdaşlığına dinamizm gəlmiş, bu, tərəflərə fayda vermiş və bu əməkdaşlığın böyük potensialı vardır.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti. Elmi-nəzəri, tarixi və praktik əhəmiyyət daşıdığından dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən istifadə edilə bilər:

- Azərbaycan tarixinə, Ümumi tarixə və Beynəlxalq münasibətlər tarixinə həsr edilmiş ümumiləşdirilmiş əsərlərin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında;

- elmi-pedaqoji fəaliyyətdə;

- ali məktəblərin müvafiq fakültələrində mühazirələrin oxunmasında və seminar məşğələlərinin keçirilməsində;

- Azərbaycan Respublikasının türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində iştirak edən dövlət, hökumət və ictimai təşkilatların fəaliyyətində;

- Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyətinin təbliğində.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasının 29 noyabr 2013-cü il tarixli iclasında (protokol 4) müzakirə olunaraq müdafiəyə buraxılmışdır. Dissertantın Azərbaycanda və xarici ölkələrdə mövzuya dair məqalə və tezisləri dərc edilmişdir. İşin əsas müddəaları Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci və hakimiyyətə qayıdışının 21-ci ildönümünə həsr olunmuş “Milli mənəvi dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemidir” elmi-praktik konfransda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, yarımfəsillərdən ibarət üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, xronoloji çərçivəsi, nəzəri-metodoloji əsası, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Birinci fəsil “Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti” adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan bu fəslin **“Diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi”** adlanan birinci yarım fəslində Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə diplomatik-siyasi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi məsələləri araşdırılmış və qeyd olunmuşdur ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ilk aylarında iki ölkə arasında münasibətlərdə müəyyən qədər ehtiyatlılıq mövcud idi. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlər yeni təməl üzərində qurulmağa başlandı və şüarçılıqdan imtina edildi. İlk növbədə müxtəlif səviyyəli qarşılıqlı səfərlər həyata keçirildi. 1994-cü il fevralın 8-11-də Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında vacib sənədlər imzalandı¹. Sonrakı səfərlər ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlərin inkişafında mühüm addımlar oldu. Səfərlərin yekununda ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində birgə sənədlər imzalandı.

Heydər Əliyevin 1998-ci ilin fevral ayında Türkiyəyə səfəri iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin inkişafına kömək etdi. Danışıklarda Azərbaycan Prezidenti iki ölkə arasında münasibətlərdə qazanılmış təcrübəni qoruyub saxlamağı, zənginləşdirməyi və inkişaf etdirməyi tövsiyə etdi².

Həmin ilin sentyabr ayında TRASEKA proqramı çərçivəsində keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edən Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl ilə görüşündə Heydər Əliyev türk dövlətləri arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə dair fikir mübadiləsi etdi³. Onlar türk dünyası arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyini vurğuladılar.

¹ Azərbaycan beynəlxalq aləmdə, I c., s.62.

² Azərbaycan beynəlxalq aləmdə, IV c., s.33.

³ Qardaş türk xalqının bayramı Azərbaycan xalqı üçün də əziz gündür. “Azərbaycan” qəzeti, 1998, 5 noyabr, №258 (2067).

Araşdırma göstərir ki, Heydər Əliyev Türkiyə ilə siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsində parlamentlərarası əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirmişdir. Türkiyəyə səfərləri zamanı o, parlamentdə nitq söyləmiş, Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinə, o cümlədən türk dünyası problemlərinə də toxunmuşdur. 1999-cu ilin noyabr ayında Türkiyəyə səfəri zamanı TBMM-də çıxış edən Heydər Əliyev türk dövlətləri arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafına xüsusi önəm verdiyini vurğuladı. Türkiyə mətbuatı Azərbaycan rəhbərinin nitqini və münasibətlərin inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirdi.

Heydər Əliyevin Türkiyəyə 2001-ci ildəki səfəri zamanı iki ölkə arasında bir neçə müqavilə, saziş və protokol imzalandı. Məhz Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində ikitərəfli diplomatik-siyasi münasibətlər yeni təməl üzərində qurularaq inkişaf etdirildi.

Qarşılıqlı münasibətlərin ən mühüm məsələləri Türkiyə dövlət və hökumət nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana səfərləri zamanı geniş müzakirə edilmişdir. Heydər Əliyev Türkiyə ilə diplomatik-siyasi münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi baxmışdır.

“Ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əlaqələrin inkişafında Heydər Əliyevin rolu” adlanan ikinci yarımfəsildə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin yeni təməl üzərində qurulması və genişləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu tədqiq edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Heydər Əliyev Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının istismarına dair yaradılmış beynəlxalq konsorsiumda Türkiyənin fəal iştirakına çalışırdı. 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” imzalanarkən Türkiyənin payı 1,75 % idi. Ancaq sonralar Azərbaycan öz payından Türkiyənin payına əlavə etdi¹.

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft və qaz yataqlarının işlənilməsində “Türk petrolları” şirkəti çalışmağa başladı. Heydər Əliyev Xəzər dənizinə türk dövlətləri birləşdirən amil kimi baxır və enerji ehtiyatları sahəsində onların əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirirdi. Onun söyləri nəticəsində

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatı təqdim olunmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dirçəliş – XXI əsr. 1999, №21-22, s.8.

sonrakı illərdə bütövlükdə Azərbaycan neftinə dair müqavilələrdə Türkiyənin payı 35% təşkil etdi”¹.

1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinə dair bəyannamənin imzalanması Heydər Əliyevin türk dünyası qarşısında mühüm tarixi xidməti oldu. Heydər Əliyev hesab edirdi ki, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinə bir sıra siyasi üstünlüklər verir. Onun fikrincə, bu boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi Türkiyənin iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, yeni iş yerlərinin açılmasında vacib rol oynamaqla yanaşı, xalqlarımızı bir-birinə daha da yaxınlaşdırır.

Yarımfəsildə vurğulanır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirirdi. Bu diqqət özünü konkret olaraq əməli fəaliyyətdə göstərmişdir. Türkiyə ilə elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqda təhsil nazirlərinin və topluluqlarının təhsil təmsilçilərinin konfransları mühüm yer tutmuşdur. Konfranslarda türk dünyasının təhsil problemləri, ortaq dil, ortaq tarix və ədəbiyyat dərsliklərinin yazılması və b. məsələlər müzakirə edilmişdir. Dissertasiya işində həmin sahədə əməkdaşlıq şərh və təhlil edilmişdir.

Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə iki ölkə arasında ədəbi əlaqələr də yüksək səviyyədə inkişaf etdirilmişdir. Şair, yazıçı və jurnalistlərin qarşılıqlı səfərləri; kitabxanalar arasında əlaqələr; şeir festivalları; kitab tərcüməsi və çapı; birgə konfranslar və ədəbi məclislər; türk və Azərbaycan yazıçılarının qurultayında qarşılıqlı iştirak; Azərbaycan gecəsinin keçirilməsi və s. mədəni əlaqələrdə əhəmiyyətli formalar olmuşdur.

İki ölkə arasında teatr, kino, rəssamlıq və musiqi incəsənəti sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini Heydər Əliyev tövsiyə etmişdir. Yarımfəsildə həmin məsələlər də şərh olunmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Heydər Əliyevin bilavasitə fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə arasında əməkdaşlıq yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuş, zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. Müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq hər iki ölkəyə fayda vermişdir.

İkinci fəsil “Azərbaycanın Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətlərinin yenidən qurulması və inkişafında Heydər

¹ Türkiyə Böyük Millət Məclisində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 2001, №4, s.8.

Əliyevin rolu” adlanır. İki yarım fəsildən ibarət olan fəslin **“Heydər Əliyev və Özbəkistan və Qırğızistan ilə münasibətlər”** adlanan birinci yarım fəslində vurğulanır ki, Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə qədər Azərbaycan – Özbəkistan münasibətlərində soyuqluq mövcud idi. Qarşılıqlı münasibətlərdə etimadsızlıq hökm sürürdü. Bütün bunların nəticəsində hətta “Bakı – Daşkənd” hava xətti bağlanmışdı. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra diplomatik-siyasi münasibətlərin yenidən qurulması istiqamətində qətiyyətli addımlar atdı. Əvvəlki illərdə buraxılan səhvlər düzəldildi. Səfirliklər açıldı. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan ilə Özbəkistan arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlıq quruldu. Qarşılıqlı səfərlər reallaşdırıldı. Səfərlərin gedişində imzalanan sənədlər münasibətlərin müqavilə-hüquq bazasını təşkil etdi, istiqamətlərini və formalarını müəyyənləşdirdi. Dissertasiya işində zəngin fakt və materiallara istinad edilərək iki ölkə arasında münasibətlərin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu tədqiq edilmişdir.

Yarım fəsildə qeyd edilir ki, Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrkən Azərbaycan Respublikası ilə Qırğızistan arasında münasibətlər soyuq idi. Belə vəziyyətin yolverilməz olduğunu görən Heydər Əliyev qətiyyətli addımlar atdı. İkitərəfli diplomatik-siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əlaqələr yenidən quruldu. Qarşılıqlı səfərlərin nəticəsində münasibətləri tənzimləyən sənədlər imzalandı. Həmin sənədlərdə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın forma və istiqamətləri, perspektivləri müəyyənləşdirildi. Yürüdülmən siyasət nəticəsində həyata keçirilən müxtəlif sahələrdəki əməkdaşlıq qarşılıqlı fayda verməyə başladı. Yarım fəsildə Azərbaycan ilə Qırğızistan arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin rolu konkret fakt və materiallarla əsaslandırılmışdır.

Fəslin **“Qazaxıstan və Türkmənistan ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti”** adlanan ikinci yarım fəslində vurğulanır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında münasibətlərin yeni təməl üzərində qurulmasının təşəbbüskarı və memarı oldu. Qarşılıqlı səfərlərin nəticəsində diplomatik-siyasi, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və humanitar əməkdaşlığa dair bir sıra sənədlər imzalandı. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsi üstündə Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında mövcud olan fikir ayrılıqları aradan qaldırıldı. İki ölkənin

münasibətləri nümunəvi bir forma aldı. Dissertasiya işində yuxarıda qeyd edilən məsələlər ən mötəbər mənbələrə əsasən araşdırılmışdır.

Yarımfəsildə Heydər Əliyevin Türkmənistan ilə qarşılıqlı münasibətlərdə mövcud olan soyuqluğu aradan qaldırmaq üçün etdiyi səylər tədqiq edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Heydər Əliyev iki ölkə arasında diplomatik-siyasi, ticarət-iqtisadi, mədəni və b. sahələrdə əməkdaşlığın yeni təməl üzərində qurulmasına çalışmışdır. Qarşılıqlı səfərlər zamanı müxtəlif sahələrdə əlaqələrin inkişafına dair sənədlər imzalanmışdır. Bununla belə, tədqiq olunan illərdə Azərbaycan–Türkmənistan münasibətlərində həll olunmamış problemlər qalmışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Heydər Əliyev Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əməkdaşlığında reallığa əsaslanmış və konkret işləri həyata keçirməyin tərəfdarı olmuşdur. O, münasibətlərin qarşılıqlı fayda əsasında möhkəm maddi təməl üzərində qurulması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın Orta Asiyanın türk dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və inkişafı bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Heydər Əliyev türk dövlətlərinin əməkdaşlığına çalışaraq, region siyasətində onların söz sahibi olmaları istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir.

İki yarımfəsildən ibarət olan **üçüncü fəsil “Heydər Əliyev və türk dövlətləri ilə çoxtərəfli münasibətlər”** adlanır. **“TÜRKSÖY, türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları çərçivəsində əməkdaşlıqda Heydər Əliyevin fəaliyyəti”** adlanan birinci yarımfəsildə aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, Heydər Əliyev TÜRKSÖY-un fəaliyyətinə xüsusi qayğı göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, bu təşkilat türk dövlətlərinin mədəniyyət nazirlərinin hələ 1992-ci ildə İstanbulda və Bakıda apardıqları danışıqlar zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən yaradılmışdı. Heydər Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətində türk dövlətləri arasında çoxtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutmuşdur. O, türk xalqları arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş və TÜRKSÖY-un fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələrini vermişdir. Türk dövlətləri arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq çoxtərəfli əsasda inkişaf etmişdir.

Yarımfəsildə Heydər Əliyevin türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultaylarının keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirməsi, təbrik məktubları göndərməsi və s. məsələlər araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, bu qurultaylar kütləvi olub, təkcə müstəqil türk dövlətlərini deyil, türk xalqları və topluluqlarını da əhatə etmişdir.

“Türk dövlət başçılarının zirvə görüşləri səviyyəsində əməkdaşlıqda Heydər Əliyevin rolu” adlanan ikinci yarımfəsildə vurğulanır ki, Heydər Əliyev türk dövlət başçılarının zirvə görüşlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, onlara fikir mübadiləsinin aparılmasında, ümumi problemlərin həlli yolunda mühüm vasitə kimi baxmışdır. Heydər Əliyev türk dövlət başçılarının zirvə görüşlərində iştirak etmiş, nitq söyləmiş, əməkdaşlığı daha da dərinləşdirmək istiqamətində tövsiyələrini vermiş, Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əməkdaşlığına dünyada gedən inteqrasiya proseslərinin tərkib hissəsi kimi baxmışdır. Dissertasiya işində bu və ya digər məsələlər konkret fakt və materialların əsasında tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə münasibətlərinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu (ümumi baxış) // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2005, № 5, s.192-194.

2. Müasir dövrdə Azərbaycan – Türkiyə iqtisadi əməkdaşlıq münasibətlərinə dair // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər məcmuəsi. 2005, № 1, Bakı, Nurlan, 2005, s. 159-163.

3. Müasir dövrdə Azərbaycan – Türkiyə ticarət, elmi-texniki, mədəni əməkdaşlıq münasibətlərinə dair // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər məcmuəsi. Humanitar və təbiət elmlər seriyası, 2005, № 2, s. 94-95.

4. Heydər Əliyev və türk dövlət başçılarının zirvə görüşü // Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi Xəbərləri. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt, 2006, cild 2, № 2, s. 36-39.

5. Heydər Əliyev və türk xalqlarının dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları // Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Xəbərləri. Bakı, 2006, № 4, s. 249-251.

6. Heydər Əliyev və türkdilli dövlətlərin TÜRKSÖY çərçivəsində əməkdaşlığı // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2006, № 2, s.232-237.

7. Деятельность Гейдара Алиева по развитию азербайджано-

турецких политико-дипломатических отношений в 1993-2003 гг. // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Москва, 2009, № 7, с.54-56.

8. Роль Гейдара Алиева в возобновлении взаимоотношений между Азербайджаном и тюркоязычными государствами Средней Азии (1993-2003 гг). // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Журнал научных публикаций. Москва, 2009, № 6, с.68-70.

9. Azərbaycanın Özbəkistan ilə münasibətlərinin yenidən qurulmasında və inkişafında Heydər Əliyevin rolu // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmlər seriyası. Gəncə, 2012, № 3, s. 114-119.

10. Роль Гейдара Алиева в развитии многостороннего сотрудничества с тюркскими государствами // Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая. Дискуссионные проблемы истории Казахстана. Серия “Исторические и социально-политические науки”. Алматы, 2012, № 3(34), с. 75-78.

11. “Azərbaycanın türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu (1993-2003-cü illər)” probleminin tarixşünaslığı // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2013, №2, s.173-179.

12. Azərbaycan – Qazaxıstan münasibətləri (1993-2003-cü illər) // Geostrategiya. Bakı, 2014, iyul-avqust, №4 (22), s.47-51.

13. Heydər Əliyev və Azərbaycan – Özbəkistan münasibətləri (1993-2003-cü illər) // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2014, №3, s.158-164.

14. Heydər Əliyev və Azərbaycan – Türkmənistan münasibətləri (1993-2003-cü illər) / Milli mədəni dəyərlərin qorunması qloballaşan dünyamızın aktual problemidir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci və hakimiyyətə qayıdışının 21-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2014, s.237-241.

Гусейнова Р.З.

**Роль Гейдара Алиева в развитии отношений
Азербайджанской Республики с тюркскими государствами
(1993-2003 гг.)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена одной из актуальных проблем. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется цель и задачи исследования, обосновываются хронологические рамки диссертации, анализируется степень изученности, определяется научная новизна и практическая значимость работы, раскрывается методология и методы исследования.

В первой главе под названием **“Деятельность Гейдара Алиева в развитии отношений между Азербайджаном и Турцией”** рассматриваются вопросы развития дипломатических и политических отношений Азербайджана с Турцией, а также деятельность Гейдара Алиева в развитии отношений в торгово-экономических, научно-технических, культурных и гуманитарных сферах.

Во второй главе под названием **“Роль Гейдар Алиева в перестройке и развитии отношений между Азербайджаном и тюркскими государствами Средней Азии”** изучена роль Гейдара Алиева в развитии дипломатических отношений Азербайджана с Казахстаном, Узбекистаном, Кыргызстаном и Туркменистаном.

В третьей главе под названием **“Гейдар Алиев и многосторонние отношения с тюркскими государствами”** исследуется деятельность Гейдара Алиева в развитии многосторонних отношений Азербайджана с тюркскими странами. Эти отношения развивались в рамках организации ТЮРКСОЙ, саммита глав тюркских государств и т.д.

В заключении обобщены результаты исследования, выражена их суть и сделаны соответствующие научные выводы.

R.Z.Huseynova

The role of Heydar Aliyev in the development of relations between the Republic of Azerbaijan and the Turkic states (1993-2003)

The thesis studies one of the urgent problems of present day. The dissertation is comprised of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The urgency of the theme is substantiated, the goal and objectives of the study are defined, the chronological frames of the dissertation work are fixed, the degree of research of the theme is analysed, its scientific innovation and practical importance are substantiated and the methodology and methods of study are revealed in the **Introduction**.

Chapter I: “The activity of Heydar Aliyev in the development of relations between Azerbaijan and Turkey”. The development of diplomatic and political relations of Azerbaijan with Turkey and the role of Heydar Aliyev in extension of trade and economic, scientific and technical, cultural and humanitarian cooperation are explored in the chapter.

Chapter II: “The role of Heydar Aliyev in reestablishing and developing relations between Azerbaijan and Turkic states of Central Asia”. The role of Heydar Aliyev in developing the diplomatic relations of Azerbaijan with Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan is studied in the chapter.

Chapter III: “Heydar Aliyev and multilateral relations with Turkic states”. The activity of Heydar Aliyev in developing multilateral relations of Azerbaijan with Turkic states is explored in the chapter. The development of relations within TURKSOY, Summit of the Heads of Turkic states etc. is described in the chapter.

The essence of conclusions of the study has been unveiled and summarised as well as appropriate scientific findings have been included in the **Conclusion**.

Kağız formatı 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqi 1,9
Tiraj 100

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РИМУНА ЗАКИР ГЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ ОТНОШЕНИЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
С ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ
(1993-2003 гг.)**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории**

БАКУ - 2015